

Севиңдж Алиева, Турецко-подданные в России: жизнь в преследованиях и гонениях (1877-1953), Наука, Москва, 2020. (Sevinç Aliyeva, Rusya'daki Türk Tebaaları: Takip ve Sürgün Hayatı (1877-1953), Наука, Москва, 2020.

Pasha GULUZADE¹

Önsöz ve 11 bölümden oluşan kitapta Rus-Osmanlı savaşları sonucunda Türk Müslüman halkın kendi tercihini daha çok milli ve dini duygu durumları üzerine temellendirdiğini ve bunun sonucunda Rusya İmparatorluğu ve ardından SSCB yönetimi tarafından takip ve baskı maruz kaldığını ortaya koymaktadır. Özellikle Türk Müslümanlara karşı yönetimin tutumu ve onları potansiyel casus olarak değerlendirmeye eğilim göstermesine odaklanılmıştır. Böyle bir tutumun Türk Müslüman halkın yaşamına etkisini öne çıkarılmıştır.

20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'ndaki sömürge ilişkilerinin neden olduğu sosyo-politik ve ekonomik çelişkiler girift bir döneme girmekteydi. O zamana kadar Rusya'da farklı kültürel ve dini kökenleri kapsayan 165 halk vardı. Ulusal anlamda kendilik bilincinin artması, halkların ulusal haklar için mücadelesi ve kurtuluşa kadar sosyal gelişmeleri için uygun koşulların oluşumuyla birlikte, Rus İmparatorluğu'nda ulusal sorun baş göstermeye başladı. Rus devletinin ve iktidarının otoritesinin zayıflaması, Müslüman halklar arasında başta akraba halklar ve aynı inançtan olan Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere Rus olmayan politik güçlere olan ilgiyi artırdı. Rus İmparatorluğu, komşu toprakların sömürgeleştirilmesi sonucunda çok etnikli ve çok mezhepli bir hale geldi. Yönetim bunu devletin güvenliğine yönelik bir endişe olarak yorumluyordu.

Kafkasya ve Orta Asya'nın Müslüman nüfusunu imparatorluğa bağlamak zor bir süreçti. Çünkü Çarlık hükümetinin Osmanlı ve İran gibi iki Müslüman komşusu vardı. Bu nedenle bu iki devletin icraatlarını takip etmek önemliydi. İran, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ekonomik sorunlarını aşamamış, tamamen zayıflamış ve eski gücünü kaybetmişti. Osmanlı İmparatorluğu ise gücünü nispeten korumuştur. Ayrıca padişah 1517'den itibaren dünyadaki tüm Müslümanların halifesi konumundaydı. Fakat savaşlar, iç ve dış sorunlar dev ülkeyi zayıflatmaya ve sarsmaya yetmişti. Osmanlı'nın çöküşü Batılı ülkelerin çıkarlarına uygundu. Bütün bunlara rağmen Türk hükümeti, 16. yüzyıldan itibaren Rus ordusunun işgal ettiği eski topraklarını hiçbir zaman unutmadı. Volga, Sibirya, Karadeniz'in neredeyse üç yakası Kırım, Kafkasya vb. Rus yönetimi altına geçti. Yakutistan'dan Altay'a, Orta Asya'dan Kafkasya'ya

¹ Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, E-mail: prquluzade@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0456-0799

kadar uzanan geniş Türk toprakları, sayısız savaş ve seferlerle Rus İmparatorluğu'na ilhak edildi.

Rus hükümeti yeni topraklarda yaşayanların eylemlerini dikkatle takip ediyor ve Osmanlı sarayının tepkisini izliyordu. Özellikle Kafkasya'da bu daha çok kendini belli etmekteydi. Her iki tarafın Türk tebaasının, din adamlarının ve aydınlarının her hareketinin dikkatle ve istisnasız izlenmesi emredilmişti. Hükümetin kaygısının nedeni öncelikle ortak din olan İslam'dı. Sonuçta Kafkasya Müslümanları, Tatarlar, Başkurtlar ve diğer Rusya Müslümanlarının yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaasının büyük çoğunluğu Hanefi mezhebine mensuptu.

Bu halkların ortak dili, dini ve asırlardır süren güçlü bağları, Çar yönetimini endişelendiriyordu. Tüm medya, eğitim kurumları, aydınlar ve dini kurumlar tamamen kontrol altına alındı. Hükümet yetkilileri camileri ve ibadethaneleri denetliyor, camilerde verilen vaazları, toplantı ve halka açık yerlerde yapılan konuşmaları takip ediyordu. Çar yönetimi yalnızca Türk tebaasını değil, aynı zamanda Rus tebaasını ve Türkiye'den gelen göçmenleri kendisi için tehdit olarak görüyordu. Bunlar Rusya İmparatorluğu'nun güvenliğine yönelik potansiyel bir tehdit olarak değerlendiriliyor ve her birinin Türkiye adına casusluk yaptığından şüpheleniliyordu.

1707-21'de Dağıstan ve Şirvan'da İran karşıtı ayaklanmalar, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının Kafkasya politikasını daha da güçlendirdi. Rusya'nın hedefi, Doğu mallarının transit akışını Rus kanalına, Hazar-Volga üzerinden Batı Avrupa'ya çevirmek için güney denizlerine gitmekti. Elverişli koşullardan (Kuzey Savaşı'nın sonu, Ermeniler ve Kazaklar pahasına bölgede Rus yanlılığının artması) yararlanan Petro, ilerlemek için Hazar Denizi kıyılarını ele geçirme planlarını hızlandırdı. Ancak Konstantinopolis tehlikesi I Petro'yu Kafkasya'yı terk etmeye zorladı.

18. yüzyıldan kalma Rus arşiv belgeleri, halifenin otoritesinin tanınması ve Türk birliklerinin bölgeye gönderilmesi konusunda Osmanlı padişahı adına Kafkasya Müslümanlarına dağıtılan haber ve mektuplarla zengindir. Osmanlı yetkilileri Dağıstan ve Azerbaycan'a gelerek onları "padişahın lehine Rusya'ya karşı" silahlanmaya teşvik etti. Osmanlı'nın faaliyetleri Rus-Türk savaşları öncesinde ve sırasında artmaya başladı. Mektuplar Şeki, Şamahı, Karabağ hanları, Tarkov Şamhalı, Kaydak Usmiliyi, Kazikumuhlar, Çunguteyler, Akkuşi ve Avarlar, Kuban Tatarları ve Besleneyi halklarına yönelikti. Kendilerine "top, yiyecek ve parayla birlikte çok sayıda Türk askerinin gönderileceği" sözü verilmekteydi. Bazı belgelerde, Rus birliklerinin geçişini engellemek amacıyla Kars Paşası'ndan Dağıstan yerli toprak sahiplerine mektup gönderildiği, "bu toprak sahiplerinin yazılı olarak Padişah'a hizmet etmeye hazır olduklarını bildirdikleri" belirtilmiştir.

19. yüzyılın başlarında Kafkasya bölgesinin tamamını ele geçirmek isteyen Rusya İmparatorluğu, Azerbaycan hanlıkları, Kaçar İran'ı ve Osmanlı Devleti ile savaşmaya başladı. Rus politikasının en önemli görevlerinden biri, Osmanlı İmparatorluğu ile Kaçar İran'ına komşu olan Erivan Hanlığı'nın ele geçirilmesiydi. Erivan Hanlığı'nın ele geçirilmesi sonucunda Kuzey Azerbaycan topraklarının tamamı Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.

Rusya'nın İran ve Osmanlılara karşı kazandığı zaferlerin ardından imzalanan Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) anlaşmalarının sonuçlarına göre, Azerbaycan toprakları Rus ve İran arasında bölündü. Kuzey Azerbaycan Rusya'nın, Güney Azerbaycan ise İran'ın yönetimine girdi. 1829 Edirne Antlaşması'na göre, Kuban ağzından Aziz Nikolaos iskelesine kadar Karadeniz'in tüm doğu kıyısı, Anapa ve Poti kalelerinin yanı sıra Ahalsih ve Ahalkelek şehirleri Rusya İmparatorluğu'na verildi.

Rusya'nın genişlemesi, sömürge politikası, Ruslaştırma ve Rus İmparatorluğu'nun küçük ulusları arasında Ortodoksluğun yaygınlaştırılması süreci, Kafkas Savaşı, Kırım Savaşı, idari-bölgesel bölünme, yeni sosyo-ekonomik düzenler vb. Kafkasya, Kırım, Volga ve Orta Asya'daki Müslüman halkların durumunu etkiledi.

Rusya, Müslüman devletleri ve halkları ele geçirdikten sonra onların toprakları ve nüfusları Ortodoks imparatorluğuna dahil edildi. Bölge, kaynakları, jeostratejik konumu ve önemi yetkililer için büyük önem taşıyordu. Yeni vatandaşlığa alınan nüfus Rus yasalarına tabiydi. Buna karşı çıkanlar ise en iyi ihtimalle imparatorluktan sürülüyordu. Kural olarak kendisine tahsis edilen topraklarda Müslüman nüfus yaşayabilirdi. Rusya'nın iç vilayetlerinden gelen Hıristiyanlar ise Müslümanların tarihi yerlerine yerleşiyorlardı.

Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalan Müslümanlar, farklı bir inanç altında yaşamının getirdiği büyük bir tarihi ve manevi deneyim kazandılar. Teorik olarak Müslümanlar, Müslüman otoritesi (halife) tarafından yönetilmeli ve tek bir yasaya, Şeriat ve Peygamber'in sünnetine göre yaşamalıydılar. Ancak Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanlar sosyal açıdan birlikte yaşam konusunda ilginç bir deneyim kazandılar. Her imparatorlukta olduğu gibi Rusya'da da asıl mesele sadakattir. Yani yüce otoriteye, hükümdara bağlılık önemliydi. Yerel makamlara itaatsizlik, yetkililere isyan, kişi ile hükümdar arasındaki siyasi-hukuki ilişkinin ihlali vatana ihanet olarak değerlendiriliyordu.

Rus yetkililer, tüm manevi işleri kontrol etmek ve Müslümanların Şii İran ve Sünni Türkiye ile bağlarını kesmek için manevi yönetimde reform yaptı. 5 Nisan 1872'de, Güney Kafkasya'da Transkafkasya Müslüman din adamlarından oluşan iki idarenin (Şii ve Sünni) kurulmasını öngören Yönerge kabul edildi. Buna göre din görevlileri yalnızca Kafkasya valisinin belirlediği kriterleri karşılayan Rus vatandaşları arasından seçilebilirdi. Devlet din adamlarına karşı hoşgörülüydü. Daha sonra birey ile devletin karşılıklı hak ve ödevlerinin

oluşmasıyla birlikte "vatandaş", "millet", "devlet" ve "hükümet" kavramlarının ortaya çıkması, bireyle devlet arasında istikrarlı bir siyasi-hukuk ilişkisinin oluşumuna olanak sağlamıştır.

Kafkasya topraklarından Osmanlı Devleti'ne göçler vardı. Göçmenler Rus birliklerine karşı askeri operasyonlarda yer alıyordu. Rusya onlara karşı tutum düşmanca bir tutum sergilemeye başladı. Onlar, Rus Kafkasya Müslümanları için tehdit ve potansiyel bir nüfuz aracı olarak algılanmaya başlandı. O dönemde göçmenlerin hareket etmekte oldukça özgür olduklarını ve anavatanlarına geri dönebildiklerini unutmamak gerekmektedir. Rusya Müslümanları hac bahanesiyle Osmanlı devletini ve göçmen akrabalarını ziyaret edebiliyorlardı.

1877-78 Rus-Türk savaşı, Kafkasya Müslümanlarının tarihinde ve genel olarak Müslüman tarihinde bir dönüm noktası olarak görülmelidir. Hem Rus hem de Türk ordularında görev yapan Kafkasyalı Müslümanlar, komutanlarına sadakat göstermiş, cephenin her iki tarafında da yiğitlik göstermiş ve asla karşı tarafa geçmemişlerdir. Her iki durumda da savaflara gönüllü olarak katılmışlar. Görünen o ki, orduya hizmet etme, askeri operasyonlara katılma, yiğitlik gösterme, silah taşıma ve askeri işlerden geçimini sağlama arzusu, onları orduya katılmaya motive ediyordu. Sadakat, askerlik sevgisi, emirlere itaat Kafkas Türkleri ve dağ halklarının belirgin özellikleri olarak ortaya çıkmaktadır.

Rusya'daki askerlik hizmeti soylular için yeni umutlar demektir. Rütbelere, ikamet yeri dışında seyahat etme olanağı anlamına geliyordu. Bu aynı zamanda eğitimin ve ailenin geçimini sağlamanın da yolunu açmıştı. Kafkasya'dan gelen göçmenlerin Türk ordusuna katılması bir intikam girişimi ve anavatanlarına dönme umuduydu. 1877-78 Rus-Türk savaşı sırasında tüm Müslüman Kafkasya'da Rusya karşıtı ayaklanmaların yaşandı. Türkiye'nin bu savaşta mağlup olmasının ardından kitlesel göçler ve yerel halka yönelik baskılar gözlemlendi.

1877-78'de Çeçenistan ve Dağıstan'da Rus yetkililere karşı düzenlenen en büyük silahlı ayaklanma sırasında, dağlılar arasında dolaşan çağrılardan biri şöyleydi: "Rus kurumlarında çalışan hemşerilerimiz rütbe, şan ve para karşılığında İslam'ı satıyor, refah içinde yaşıyor ve Rus tarafını güçlü bir şekilde destekliyor." 1877-78'de Çeçenistan ve Dağıstan'daki isyanın bastırılmasına katıldıkları için bir çok dağlı ferman ve madalya aldı.

Rusya, Müslüman nüfusun yoğun olduğu bir ülkede değerler çatışmasıyla karşı karşıya kaldı. Müslümanlar aynı inançtaki Türkiye ile yapılan bu savaşa açıkça tepki gösterdiler. İsyanlar ve göç, Rus İmparatorluğu'nun Müslüman bölgelerini sarstı. Yıkıcı Rus-Türk savaşı, tıpkı Kırım Savaşı (1853-56) gibi, 1877-78'de Rusya'da toplumsal hoşnutsuzluğa neden oldu, toplumsal çelişkileri keskinleştirdi ve devrimci ortamın olgunlaşmasını hızlandırdı. Bir sonraki savaş (Rusya-Japonya 1904-1905) gerçek bir devrime neden oldu çünkü daha da

yıkıcı ve utanç verici bir şekilde sonuçlandı. 1914'te başlayan dünya savaşı koşullarında Rusya'da birbiri ardına önce demokratik, sonra sosyalist olmak üzere iki devrim gerçekleşti. Savaş sonrası dönemde sosyo-politik örgütler ve partiler kuruldu. Basın sayfalarında Rus Müslümanları savaşa ve barışa karşı tutumlarını sergileyerek birçok sorunlarını dile getirdiler. Bu savaştan sonra "Rusya Müslümanları" terimi doğdu ve halk toplumsal görüşlere göre bölündü. Bu savaş aynı zamanda Kafkasya halkına da güven aşıladı, çünkü onlar ilk kez Rus ordusuna alındılar ve mevcut durumu gördüler. Bu da onlarda orduya karşı güvensizlik oluşturdu.

Konuyla ilgili arşiv belgelerinin analizi, mantığı yönlendiren birbiriyle ilişkili stereotipler sisteminin, düşman imajını oluşturduğunu gösteriyor. "Düşman imajı" Türkiye'yi ziyaret etmiş veya Türkiye'yle bağlantısı olan Müslümanları da kapsıyordu. Bu psikolojik portre, sonsuz siyasi manipülasyon için kullanıldı. Şüpheliler bu kalıp ve profil altında yakalanıyor ve ancak suçlu oldukları kanıtlandıktan sonra deliller toplanıyordu. Casusluk, İslam karşıtlığı ve Türk düşmanlığı korkuya, güvensizliğe ve yaygın suçlamalara yol açtı. Bu eğilim, kolluk kuvvetlerinin ve ceza otoritelerinin saldırganlık derecesini artırdı. Toplumda farklı "ulusal dünya imajlarına" ilişkin kavramlar ve farklı kültürel kodlar oluşmuştur. Nüfusun siyasi kültürünün oluşumu "düşman imajının" ana bileşenlerini içeriyordu: insanlıktan çıkma, günah keçisi ilan etme, azalan empati.

Rus toplumunun "dostlar ve yabancılar" kategorilerine bölünmesi yapay kutuplaşmaya yol açtı. "Dost-düşman" ilkesine dayanan casusluk ve zulüm, mevcut hükümetin silahı haline geldi. "Düşman" arayışı, toplumda biriken gerilimin "dış düşmanlara", "yabancılara" yönlendirilmesini mümkün kıldı. Bu politik yaklaşım hem Çarlık hem de Sovyet dönemlerinde kullanıldı. Devlet güvenliği adına "düşman" arayışı, "yabancılara" ve "ortak kötülük"le mücadele ortak amaç olarak sunuldu. 1878'den 1953'e kadar "düşman imajı" kaldı, yalnızca siyasi ve ideolojik çıkarlar, teoriler ve uygulamalar değişti.

Bütün bunlar şüphelerin artmasına, ihbarların yaygınlaşmasına, halkın yetkililere sadakat göstermesine, eleştirel düşünen vatandaşların ortadan kaldırılmasına yol açtı. Sorun ideolojik bir ton aldı. Devlet propaganda ajansları ulusal düşmanlığın geliştirilmesine dahil oldu. "Düşman imajı" yapay olarak bir ideolojiye dönüştü. Devlet kurumları tarafından oluşturulan düşmana ilişkin yapay fikirlerin kamuoyunun bilincine kazandırılması hem savaş hem de barış zamanında gerçekleşti.

Olumsuz fikirler ve ulusal "düşman" imajı yapay olarak güçlendirildi ve uygulandı. Aynı zamanda 1921, 1934-36 Sovyet-Türk dostluk döneminde de gerilim ve güvensizlik devam etti. İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk karşıtlığı kritik boyutlara ulaştı. Türk tebaası ve Türkiye ile bağlantısı olduğundan şüphelenilen kişilere yönelik "düşman imajı"nın mitleştirilmesi süreci 1953 yılına kadar devam etti. Stalin'in ölümünden sonra, "çözülme" döneminde siyasi ve toplumsal yaşamın belirli seviyede liberalleşmesi nedeniyle "düşman"a

karşı gerici mücadele önemli ölçüde zayıfladı. Ancak tüm eski klişeler kullanılmaya devam etti.

Bu çalışmayla ilgili temel konular şunlardır: Türk tebaasını önce Rus İmparatorluğu'nun, sonra da Sovyetler Birliği'nin topraklarında suçlarla itham etmek nasıl ve neden mümkün oldu? Çok sayıda kaynağa dayanılarak pek çok materyal incelendi, statüleri nedeniyle kolluk kuvvetleri tarafından zulme uğrayan Türk vatandaşlarının aranmasını organize edenlerin düşünce biçimleri, söylemleri ve sözde hukuki yöntemleri incelendi.

1859-64'te Kafkas Savaşı'nın sona ermesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda Kafkasya'dan gelen ve Rus kontrolü altında kalmak istemeyen göçmenler ortaya çıktı. 1877-78 Rus-Türk savaşına Osmanlı ordusunun yanında katıldılar. Bu, Rus yetkililer için büyük bir darbe ve aynı zamanda bir ders oldu. Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslümanların tarihi ve yaşamı hakkında ilk bilgi verenler muhtemelen göçmenlerdi. Türklerin Rusya'ya karşı tutumu onların anılarından ve duygularından etkilenmiştir. Göçmenlerin ve çocuklarının yazılarında toprak kaybı, yakınlarının ölümü, kahramanca özgürlük mücadelesi, vatan özlemi anıları var. Göçmenlerin ve onların soyundan gelenlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya İmparatorluğu'na karşı tüm askeri operasyonlarına katılımlarının ciddi bir dini ve tarihi kökeni, intikam arzusu vardı. Rus-Türk savaşları ve Kafkas Savaşı sırasında, Türk elçilerinin sınır bölgelerinde veya Müslümanların yaşadığı yerlerde kâfirlere karşı kutsal savaş çağrılarını yaptığına dair haberler var.

Bu tarihten Stalin'in 1953'teki ölümüne kadar Türk tebaası ile bir şekilde Türkiye ve Türk tebaası ile bağlantısı olanların tespit edilmesi, takip edilmesi ve çeşitli tedbirlerin alınması süreci devam etti.

Çarlık Rusyası ve Sovyet döneminde Türk tebaasına muamele Türkiye'ye muameleyle eş tutuluyordu. O dönemin haritasındaki tek Türk-Müslüman ülke, Rus hükümetinde şüphe, güvensizlik ve korku yaratmıştı. Kafkasya, Kırım ve Volga bölgesinin milyonluk Türk-Müslüman nüfusu, bilerek ve çoğu zaman herhangi bir delil olmaksızın, a priori, Türk odaklı propagandanın sosyal tabanı olarak kabul edildi.

Baskıcı devlet, Türk-Müslüman halk ile Türkiye arasındaki her türlü teması denetlemek ve bastırmak için sıkı kontroller uyguluyordu. Türk öğretmenlerinin, din adamlarının ve sıradan Türk vatandaşlarının faaliyetleri büyük şüpheler uyandırıyor. Sovyet ve sonrası literatürde, Müslüman bölgelerdeki ajans faaliyetleri sürekli olarak, Türkiye ile bir anlaşma yoluyla "İslami fanatizmi" kışkırtmak isteyen Almanya ve İngiltere'nin planlarıyla ilişkilendirilmekteydi.

Sürekli düşman ve casus arayışı inanılmaz boyutlara ulaştı. Düşman imajı oluşturuldu, hayali komplolar ortaya atıldı, yüzlerce, binlerce masum insan sırf Türk tebaası veya Türk

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 5 Number 2 June 2024

kökenli oldukları için öldürüldü. Basın, polis ve mahkemelerin casusluk çılgınlığını ustalıkla körükledi.

Savaş koşullarında (Rus-Türk savaşları, Rus-Japon savaşı, Balkan savaşı, Birinci Dünya Savaşı), Rus İmparatorluğu'nda ülke çapında bir casuslukla mücadele sistemi oluşturuldu. İçişleri Bakanlığı ve çeşitli devlet kurumları bunlara müdahil oldu. İmparatorluğun arka ve sınır bölgelerinde, özellikle Kafkasya'da, düşman ajanlarının aranması çok büyük boyutlara ulaştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında karşı istihbarat teşkilatlarının rolü arttı ve polis güçleriyle işbirliği içinde ülke çapında bir karşı casusluk mekanizması oluşturuldu. Askeri istihbarat dinamik olarak gelişen bir sistem haline geldi. Bu süreç Sovyet döneminde daha da gelişti.

Türk tebaasına "düşman", potansiyel "casus", "muhalif" muamelesi onların kaderini önceden belirliyordu. Bu kitabın konusu budur.